

Sarvinoz QODIROVA,
OʻzDSMI “San’atshunoslik va
madaniyatshunoslik” kafedrasi professori,
san’atshunoslik fanlari doktori

KOMEDIYANING JANR XILMA-XILLIGI

Annotatsiya. Oʻtgan asrning 80-yillarida oʻzbek dramaturgiyasi va sahna san’ati uchun yangi, oʻzida kulgi va yigʻi, xursandchilik va gʻam, komedik holat va dramatism elementlari mujassamlashgan tragikomediyalar yaratila boshlandi. Tragediya va komediya, komediya va drama vositalari uygʻunligidan vujudga keladigan mazkur asarlar ayricha dunyoqarashni, boʻlakcha badiiy tafakkurni talab etib, hayot tasvirini gʻayri oddiy umumlashma holatda koʻrishni taqozo qiladi. Maqolada aynan komediya san’ati rivojida burilish yasagan asarning yaratilish tarixi va ahamiyatiga toʻxtalindi.

Kalit soʻzlar: tragikomediya, qayta qurish, satira, yumor, ijobiy qahramon, sahna makoni, sahnaviy obraz.

Аннотация. В 1980-е годы прошлого столетия в узбекской драматургии и сценическом искусстве начали создаваться новые произведения – трагикомедии, в которых органично сочетались элементы смеха и слёз, радости и печали, комических ситуаций и драматизма. Данные произведения, возникающие из синтеза художественных средств трагедии и комедии, комедии и драмы, требуют особого мировосприятия и иного художественного мышления, предполагая осмысление жизненных явлений в своеобразной обобщённой, нередко необычной форме. В статье рассматриваются история создания и значение произведения, сыгравшего переломную роль в развитии искусства комедии.

Ключевые слова: трагикомедия, перестройка, сатира, юмор, положительный герой, сценическое пространство, сценический образ.

Abstract. In the 1980s, new works – tragicomedies – began to emerge in Uzbek dramaturgy and stage art, in which elements of laughter and tears, joy and sorrow, comic situations and dramatic tension were organically combined. These works, arising from the synthesis of the artistic means of tragedy and comedy, as well as comedy and drama, require a particular worldview and a distinct artistic mode of thinking, implying the interpretation of life phenomena in a specific, generalized, and often unconventional form. The article examines the history of the creation and the significance of a work that played a pivotal role in the development of the art of comedy.

Keywords: tragicomedy, perestroika, satire, humor, positive hero, stage space, stage image.

XX asrning 70-yillar oxiri va 80-yillarning birinchi yarmida oʻzbek dramaturgiyasida A.Makayonok, V.Vampilov, M.Varfolomeyev, A.Volodin, E.Radzinskiy, G.Gorin, I.Druse, L.Zorin ijodiyoti taʼsirida tragikomediya janri shakllana boshladi. Bunda dramaturglar A.Ibrohimov, M.Boboyev, M.Xayrullayev, Sh.Boshbekovlarning xizmati

katta. Mazkur dramaturglarning asarlarini turli janr vositalarining birikuvi natijasi sifatida qarash mumkin.

Biroq shu kunga qadar, tragikomediya atamasi bizda toʻla-toʻkis kuchga kirgani yoʻq. Tragikomediyaning dramaning ikki asosiy janri – tragediya va komediya elementlaridan

tashkil topgan asar deb hisoblaydilar. Holbuki, 80-yillar boshlaridanoq, tragikomediyaning dramaturgiyadagi mustaqil janr sifatida qarash boshlangan. Xususan, V.Frolov o'zining "Судби жанров драматургии" kitobida shu fikrni asoslaydi. Frolov tragikomediyaning mustaqil janr ekanini e'tirof etgan holda, bir vaqtning o'zida uning komediya va tragediya, komediya va drama vositalari uyg'unligidan kelib chiqqanligini ham unutmadi. Biroq bu oddiy janrlarning qorishig'i emas. *"Tragikomediya, – deb yozadi u, – bu komediya va tragediya uyg'unligining yuqori formasi, shunday badiiy birlikki, bunda komediya mazmunining salmog'i tufayli tragediyaga aylanishi mumkin, biroq u bunday qila olmaydi, chunki tragediyada ulug'vor, o'ta jiddiy ko'ringan narsa, tragikomediya teskari natija beradi, ya'ni achchiq, bema'ni xato, mayda intilishlardan iborat bo'lib chiqadi"* [1, 307-b]. Qachonki, kulgillilik va fojiviylik unsurlarining chinakam uyg'unligi (sintezi) yuzaga kelsa, o'shanda tragikomediya vujudga keladi. Tragikomediya asosiy e'tibor bosh qahramon obraziga qaratiladi. Sababi, aynan bosh qahramon xatti-harakatida fojia va kulgi unsurlari uyg'unlashadi. Tragikomediya qahramonining fojiasi aynan uning shaxsiyatidagi kulgili qirralar orqali ifodalanadi.

O'zbek dramaturglari o'zlari uchun yangi bo'lgan tragikomediya janriga biroz kechikibroq murojaat etishdi. Asta-sekin o'zida drama, tragediya elementlari mujassamlashgan komediyalar yaratila boshlandi. Ammo ular o'zlariga xos yo'ldan borishdi. Ya'ni ular tragikomediyaning yaratishda real hayotdan kelib chiqmoqdalar. Bunday asarlarda konflikt yaxshilik va yomonlik o'rtasida kechadi. Biroq qahramonlarning ichki dunyosi va voqealar dramaturgiyasiga to'la bo'lishiga qaramay, tashqi jihatdan ular kulgilidir.

Yuqorida tilga olib o'tgan dramaturglarimiz biz ko'nikib qolgan hayotiy muammolarni ifodalashda odatdagi badiiy qoliplardan (stereotipdan) yiroqlashib, oddiy tuyulgan voqealardan muammoni, oddiy insonlar orasidan o'z antiqa qahramonlarini izlab topa bildilar. Bu janrda izchil izlangan dramaturglardan biri Sharof Boshbekovdir. Bir maqolada Sh.Boshbekov dramaturgiyasiga nisbatan "ramzli hikoyatlar" [2] degan ibora ishlatiladi. Nazarimda, maqola muallifi aynan biz fikr yuritayotgan tragikomediya janrini nazarda tutgan, chamasi. Nima bo'lganda ham, atamalarning har xil bo'lishidan qat'iy nazar, tragediya va komediya, komediya va drama vositalari uyg'unligidan vujudga keladigan mazkur asarlar ayrim-ayrim dunyoqarashni, bo'lakcha badiiy tafakkurni talab etib, hayot tasvirini g'ayri

oddiy umumlashma holatda ko'rishni taqozo qiladi.

Shu o'rinda Sh.Boshbekovning shuhratini taratgan "Temir xotin" asariga to'xtalmoqchimiz. Zero, aynan shu asar tragikomediya janriga yaqqol misol bo'la oladi. Muallif uni "jiddiy komediya" deb atashi bejiz emas. Asar sho'rolar tuzumi chok-chokidan sitila boshlagan 80-yillarning ikkinchi yarmidagi fojialarni kulgi vositalarini ishga solgan holda va antiqa qahramon – robot ayol obrazi orqali aks ettiradi. Ya'ni asar zaminida hayot yotadi. Har birimiz har kuni guvohi bo'lgan ijtimoiy haqiqat yotadi. Oddiy o'zbek xonadoni, qishloq mehnatkashlarining kundalik hayoti, jafokash ayollar taqdiri yotadi.

Sh.Boshbekov dramaturgiyaga o'z olami, o'z badiiy tafakkuri, o'z mavzulari va ifoda vositalari bilan kirib keldi. U yangi to'lqin dramaturglaridan edi.

Garchi muallif ularni "jiddiy komediya", "ma'yus komediya" deb atasa-da, mohiyat e'tibori, janr xususiyati bilan tragikomediyalardir. U yoritgan mavzular ham, ifoda vositalari ham yangi edi. 80-yillar Sh.Boshbekov dramaturgiyasining eng gullagan payti bo'ldi. Birin-ketin "Tushov uzgan tulporlar", "Taqdir eshigi", "Eshik qoqqan kim bo'ldi?", "Eski shahar gavroshlari", "Temir xotin" asarlari yaratildi va sahna yuzini ko'rdi.

"Temir xotin" respublikamizdagi bir qator teatrlarda sahnalashtirildi. Ilk marotaba Toshkentdagi Satira teatrida, so'ngra qatorasiga Samarqand, Andijon, Surxondaryo, Farg'ona teatrlarida, "Ilhom" teatr-studiyasida sahnalashtirildi. Ammo shular orasida Farg'ona teatri (rejissyor O.Salimov) spektakli katta shuhrat qozondi. "Navro'z-89" xalqaro teatr festivalida mazkur spektakl birinchi o'ringa sazovor bo'ldi.

Xo'sh, nima sababdan "Temir xotin" bu qadar shuhrat topdi? Asar syujeti anchayin jo'n. Voqealar Qo'chqor ismli traktorchi atrofida kechadi. Bu sodda, ko'ngli ochiq odam ko'pincha uyiga mast holda keladi. Bundan uyidagilari ham, qo'shnilar ham aziyat chekadilar. Bir kuni jonidan to'ygan xotini Qumri erini daraxtga bog'laydi-yu, bolalarini olib onasinikiga ketib qoladi. Sahnadagi voqea mana shundan boshlanadi. Olimjon degan ixtirochi qishloqqa o'zi yasagan robotini sinash uchun olib keladi. Bu mashina go'zal ayol qiyofasida yasalgan bo'ladi. Mana sizga komedik holat. Soddadil Qo'chqorbek robotga oshiq bo'lib qoladi va hatto uni yengil-yelpi nikoh o'qitib, tanmahramlikka ham oladi. Xotinini kuydirish, biz ham hali kimgadir kerakmiz, degan qabilida shunday qiladi.

Bu hammasi syujetning kulgili bo'lib tuyula-

digan tashqi jihati. Gap shundaki, dramaturg mana shu kulgili situatsiyalar ostida yashiringan alam-iztiroblarni, dramatismni ko'rsata olgan. Bizga tashqi jihatdan xushchaqchaq ko'ringan, bir qop yong'oq Qo'chqorning qalbi to'rida bir dunyo dard bor. Erta-yu kech dalada, bolalar tashvishi, o'ziga, xotiniga qarashga vaqti yo'q. Hovli-joyi nuray-nuray deb turibdi. Ro'zg'orida fayz yo'q. Ustiga ustak bolalarining ham istiqboli yo'q, doimo dalada. Demak, kelajagi ham u qadar yorug' emas. Qo'chqor shunda ham o'kinmaydi, umid bilan yashaydi. O'zbek millatiga xos shukur qilish bilan o'zini o'zi ovutadi. Qo'chqor o'z qismati, hayot tashvishlarini unutish uchun ham ichadi, mast bo'lib shirin orzular qiladi. Qo'chqor dardi ichida yuravergan bo'lardi. Biroq dramaturgning ajoyib badiiy ixtirosi bo'lgan robot ayol uning qalbida yashiringan dard-alamlarni yuziga aytib, uni o'kirib-o'kirib yig'lashga majbur qiladi.

Dramaturg paxta yakkahokimligi davrida inson qadr-qimmatining toptalganini ko'rsatadi. Bitta o'zbek ayoli kunda bajarib yurgan ishga hattoki mashina ham chidash berolmay yonib ketadi. Aslida mehnatkash, hayotsevar Qo'chqor ham bu davrda obdon ezilgan, tahqirlangan. Ammo shunda ham insoniyligini yo'qotgan emas. Hamon xotini Qumrini sevadi. O'ylab ko'rilsa, asardagi ziddiyat – bu shunchaki yaxshilik va yomonlik o'rtasida kechadigan ixtilof emas, balki sho'rolar tuzumi inqirozidan nishona sifatida qabul qilish mumkin. Bu davrda juda ko'p dramaturglar jim o'tirishni, teatrlar esa sahnada davr muammolarini chetlab o'tishni afzal bildilar. Sh.Boshbekov esa jim o'tirmadi.

80-yillarning ikkinchi yarmida ro'y bergan paxta dalalariga dori sepishdan zaharlanishlar, o'zbek ayollarining o'zlariga o't qo'yishlari, yosh bolalarni, emizikli ayollarni majburan ishlatish oqibatida ro'y bergan fojialarni drama, hatto tragediya janrida aks ettirish mumkin edi. Biroq mustabid hokimiyat bunga yo'l bermasdi. Dramaturg unda nima sababdan fojiaga asos bo'la oladigan mavzuni tragikomediya janrida ifodaladi, deb hayron qolishingiz mumkin. Davr ziddiyatlari, hayotda ro'y bergan murakkab voqealar shuni talab etgan edi. Dramaturg kuldira turib, tomoshabinni yig'lashga majbur etish yo'lidan bordi. Tashqi jihatdan kulgili ko'rinsa-da, aslida fojiali bo'lgan voqealarni aks ettirdi. Shu zaminda zaharli havodan nafas olib, zaharlangan suvdan ichgan, madaniyat, ma'rifatdan uzoq, er-ta-yu kech og'ir mehnatdan boshi chiqmaydigan, dam olish, yaxshi yashash nimaligini unutayozgan kishilarni gavdalandirgan.

Mazkur asarning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda muallif xalqning dilidagi dardini ifoda etishga muyassar bo'lgan. Mavzu ham, ifoda usuli va vositalari ham yangicha edi.

Tragikomediyaning sahnaga qo'yish yozishdan ham mushkul. Biroq Farg'ona teatri "Temir xotin" spektaklida pyesadagi o'ziga xoslik, ya'ni kulgi ostida yashiringan jiddiyat, hasrat va nadomatlar o'zining to'liq sahnaviy ifodasini topgan.

Paxta O'zbekiston uchun yashash tarziga aylangan edi. Mehnatkashlar salomatligi, nogiron bolalarning ko'payishi, ijtimoiy adolatsizlik, inson huquqlarining toptalishi evaziga paxta davlatga topshirilardi. Qo'shiqlarda kuylangan oq paxta ayollarning yurak qoni bilan limmo-lim edi. Hali O'zbekiston mustaqil bo'lmagan bir davr – turg'unlik, qayta qurish, oshkoralik davrida ijtimoiy hayotga berilgan bunday baho ijodkordan yuksak grajdanlik tuyg'usini talab etardi. Sh.Boshbekov ana shunday hozirjavob dramaturg sifatida namoyon bo'ldi.

Farg'ona teatrining "Temir xotin" spektaklida dramaturgning o'ziga xos xususiyatlari, xalq dardini kuylashi shundoqqina sezilib turadi. Rejissyor O.Salimov matnga o'zgartirish kiritmagan holda, asarning ijtimoiy quvvatini oshirib o'z ulushini qo'shgan. "Yana o'ynaylik, yana kuylaylik, iqbolimiz porloq ekan, davron suraylik", degan qo'shiqqa egniga unniqqan ko'ylak, oyog'iga kirza etik, yelkasiga ketmon ko'targan ayollar raqsga tushadilar. Bu – spektaklga leytmotiv qilib olingan. Yoxud sahnadagi dekoratsiyalarni o'zgartiruvchi ishchilar boshlariga protivogaz, ustlariga kombinezonlarni kiyib harakat qilishadi. Paxta terish bilan ovorai-sarson bolalar boshlaridan dori sepib o'tgan samolyotga qarab qanotingga xat yozay, Kremlga tashlab o't", deb baqir-chaqir qilishadi. Mana shunday achchiq kinoyalar, ramziy ishoralar bilan ijtimoiy hayot, hatto tuzumga nisbatan salbiy munosabat ifodalanadi. Qo'chqor (M.Yusupov) ning alamli kulgilaridan, og'ir mehnat ostida ezilgan ayollarning majburan raqsga tushib, qo'shiq aytishlaridan, bolalarning qiyqiriqlaridan tomoshabin kulmaydi, balki iztirobga tushadi.

"Temir xotin" spektaklida rejissyor O.Salimov maishiy, kundalik hayot aks etgan asarga ham ijodiy yondashish mumkin ekanligini ko'rsatdi. Oddiy, hashamatdan yiroq, g'arib bir hovli. Ko'zga ko'rinadigan hech narsa yo'q. Sahnaga o'rtasida so'ri. Hovlining bir chetida tandir, o'choq. "Lekin, birinchidan, hayot, ikkinchidan, katta san'at bor. Hayot shundan iboratki, bu manzara darhol ko'zimizni ochadi, ya'ni oddiy mehnatkashning hayoti biz shu paytgacha o'zimizni o'zimiz aldab

kelganimizdek, serdabdaba, serhasham emas, balki buning aksi ekanini ko'ramiz" [3].

Asar va spektaklning bosh qahramoni – Qo'chqor. Aktyor Muhammadsoli Yusupov qahramonini shu qadar tabiiy, ishonarli o'ynaganki, tomosha zalida o'tirib, hayotiy voqeani kuzatayotganday bo'lasiz. Zero, M.Yusupov aslida Qo'chqor rolini ijro etmaydi, balki uning hayoti, quvonchi, dard-u hasratlari bilan yashaydi. Bu obraz aktyorning tashqi jihatdan kulgili tuyulgan holatlarni aslida fojiali ekanini tasvirlashda katta imkoniyatga ega ekanini tarannum etdi. Aktyor rejissyor talabidan kelib chiqqan holda oddiy mehnatkash qiyofasini yaratadi. Boshida yog'i chiqib ketgan do'ppi. Egnida modadan qolgan, qachonlardir olingan neylon ko'ylak, unniqib ketgan kostyum, belda belbog', oyog'ida kirza etik. Ish, uy-ro'zg'or tashvishi, bolalaridan ortib o'ziga qarashga vaqti yo'q.

Dunyodagi voqealar u yoqda tursin, hatto o'z hayotini, yashash sharoitini o'ylamaydi. Gazeta o'qish, televizor ko'rish qayoqda deysiz. Tong sahar ketib, oqshomda daladan qaytadi. Olimtoy bilan suhbatlashganda uni to'xtatib, ba'zi so'zlarni tushunmay, ularni yarmini aytib so'rayverishi shundan. Aktyor bolalarcha sodda, ishonuvchan, yaxshilikka moyil inson qiyofasini yaratadi. Qo'chqor – M.Yusupov hayot faqat ish, uy-ro'zg'or, bolalarni boqish deb tushunadi. Ba'zi-ba'zida bir marotaba Toshkentga borgani, bayram kuni ilg'or mexanizator sifatida minbarga chiqib bayroqcha ushlab turganini eslaydi, xolos. Hayotda biror bir quvonchi, yorug' kunini eslay olmaydi. Xotini Qumri bilan o'n olti yil turmush qurib, o'n ikkita farzandni bunyodga keltirib, shundan yettitasigina hayot qolganini mamnun bo'lib aytadi. Alomat bilan ilk bor uchrashganda, unga ma'qul bo'lgan so'zlarni begona ayol tilidan eshitish, hattoki, ayol robot bo'lsa-da, uni zavqlantiradi. U ikki qo'lini bir-biriga urib, hissiyotlarini yashira olmaydi, dildan quvnaydi. Sodda bo'lganligi tufayli ham robotni inson sifatida qabul qiladi.

Tashqi ko'rinishidan hayotdan mamnun

Qo'chqor – M.Yusupovning ichi to'la dard. Aktyor mana shu kulgili holatlardan jiddiyatga o'tish jarayonini yoki bo'lmasa hozirgina kulib turgan odamning ko'p o'tmay ko'z yosh to'kib o'tirishini, biroq mana shu ko'z yoshlari zahirida ham kulgi yashiringanini mahorat bilan ko'rsatgan. Aktyor tomoshabinni bir daqiqa ham befarq qoldirmaydi. Aktyor sahnada, voqealar davomida qahramoni hayoti, ruhiy holatlari bilan yashaydi. Qo'chqor – M.Yusupov spektaklning o'q tomiri. U o'z atrofida barcha spektakl qatnashchilarini ushlab turadi.

Spektaklning yana bir qahramoni – Alomat. U olim yigit yaratgan paxta teradigan temir xotin. Bu obraz ijro jihatidan aktyorga katta imkoniyatlar yaratadi. Avvalambor, aktrisa qahramonining temir xotin, robot ekanligini unutmasligi kerak. Shu sababli, uning harakatida beo'xshov, mashinaga xos harakatlar mavjud. Uning kuragiga o'rnatilgan audio o'zgarishi bilan aktrisa (O.Halimova) ham turli qiyofalarga kiradi. Bu ijrochining ilk rollaridan bo'lishiga qaramay, rejissyorning butun rejalarini to'la amalga oshirgan. Aktrisa yaratgan jonsiz robot sahnadan turib tomoshabinlarni bir-birlarini qadrlashga, haq-huquqlari poymol bo'lishiga yo'l qo'ymaslikka chaqiradi. Hayotda uchratish mumkin bo'lmagan Alomat obrazi orqali dramaturg sovet voqeligida oddiy mehnatkash xalqning ahvoli, dardi, g'am-tashvishlari haqida so'zlashga imkoniyat topadi. Uning tilidan fosh etadi. Alomat obrazi aynan shu jihatlari bilan ahamiyatli.

Xullas, o'tgan asrning 80-yillari o'zbek teatri taraqqiyotida ziddiyatli, voqealar, hodisalarga boy davr bo'ldi. O'zbek komediyasida maishiy mavzudagi asarlar ko'p bo'ldi, albatta. Biroq dramaturglar oilaviy muammolar bilan o'ralashib qolmasdan, ijtimoiy mavzularni ham ko'tarib chiqishga intildilar. Dramaturglarimiz bu davrda o'zida kulgiva yig'i, xursandchilik va g'am, komedik holat va dramatizmni mujassamlashtirgan asarlar yaratishga erishdilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, komediyani ko'rgan tomoshabin teatrdan shunchaki kulib chiqib ketavermasin, kulib turib o'zi sezmagani holda ma'naviy oziq ham olib chiqsin. San'atning vazifasi ana shunda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фролов В. Судби жанров драматургии. – Москва: Советский писател, 1979. – 307 с.
2. Маъдиева С. Рамзий ҳикояларга мойиллик // Совет Ўзбекистони санъати. – 1988, № 3.
3. Бобоев М. Нима бизга, темир хотинлар! // Совет Ўзбекистони санъат. – 1990, 18 ноябрь.